

נוביני קרקובסקיה **Nowiny Krakowskie**

ארגון יוצאי קרקוב בישראל

Zwiazek Krakowian w Izraelu
Association of Cracowians in Israel

כתיבה, עריכה והבאה לדפוס: לילי הבר

רח' הנוריות 31, הרצליה, 4672630

cracowassociation@gmail.com

טלפון: 054-4436366, פקס: 09-9579540

www.cracow.org.il

www.facebook.com/groups/cracowassociation

גליון 129 נובמבר 2017 חשוון תשע"ח

בטאון ארגון יוצאי קרקוב בישראל

שותלים כרכומים לזכר הניספים

הנצחת בית היתומים היהודי בגטו

במלאת 75 שנים לאקציית אוקטובר 1942 הוסר הלוט מעל שלט המנציח את בית היתומים בגטו, חניכיו ומחנכיו, שהיה ברחוב יוזפינסקה 41. בסיום הטקס התכבדו המשתתפים לשתול פקעות של כרכומים, אשר יפרחו באביב הבא ויזכירו לכל את הילדים שנספו בשואה.

האירוע התקיים ב-29 באוקטובר, ביוזמת עמותת FREE walking TOUR הפועלת בפודגוז'ה, ושתילת הכרכומים היא חלק מ"פרוייקט הכרכומים" ביוזמת מוזיאון גליציה בקרקוב.

הוועד הבינלאומי של אושוויץ

בסוף אוגוסט האחרון התכנסה האסיפה הכללית של הוועד הבינלאומי של אושוויץ, שנוסד בשנת 1952 על ידי ניצולי מחנה הריכוז אושוויץ-בירקנאו, לדיונים ודיווחים בנושא זיכרון השואה ולבחירת חברים חדשים, נציגי הדור השני, לנשיאות הוועדה.

בוועד, שמטרתו להביא לידיעת העולם מה קרה במחנה הריכוז ולפעול נגד גילויי האפליה, הגזענות והאנטישמיות, חברים ארגונים רבים מ-19 מדינות, הפועלים בארצותיהם בחינוך הדורות הצעירים למען סובלנות ודמוקרטיה. במהלך האסיפה הכללית דווח על יוזמות ופעולות רבות במדינות השונות, המתבצעים בהשראת עשרות שנים של יוזמות חינוכיות ופוליטיות של הניצולים.

חברי הוועד הם: רומן קנט מארה"ב (נשיא), נח קליגר מישראל, קז'ימייז' אלבין ומריאן טורסקי מפולין, פרופ' פליקס קולמר מצ'כיה, רפאל עזריאל מצרפת, הנרי גולדברג מבלגיה, יפים גולוגורסקי מרוסיה. חברי הנשיאות החליטו לצרף לוועד צאצאים של ניצולי שואה: מרתה מלה מצ'כיה, חנה לסינג מאוסטריה, גריורגי מיהלי מהונגריה, פיטר וישליצקי מפולין וילי הבר מישראל.

נשיא גרמניה, פרנק-וואלטר שטיינמאייר, הזמין את נשיאות הוועד הבינלאומי של אושוויץ לפגישה מיוחדת לציון 79 שנים ל"ליל הבדולח" שהיה ב-9 בנובמבר 1938.

מימין לשמאל: נח קליגר (ישראל), הנרי גולדברג (בלגיה), פליקס קולמר (צ'כיה), רומן קנט (ארה"ב), מריאן טורסקי (פולין), קריסטופר האובנר (גרמניה)

קבוצה של תושבי קרקוב פנתה לראש העיר, בבקשה לקרוא רחוב על שם ר' אלתר דוד קורצמן. במכתב הם כותבים:

"דוד אלתר קורצמן נולד במאי 1865 בז'שוב ונרצח ב-29/10/1942 בבלז'ץ. כבעליה של חברה למוצרי ברזל ומתכת, הקדיש חלק ניכר מההכנסות לצדקה ולעבודה סוציאלית.

קורצמן היה ידוע בזכות מעורבותו בבית היתומים היהודי ברחוב דיטלה 64 בקרקוב. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה התמסר קורצמן להצלת המוסד ויתומיו, והמשיך בכך גם לאחר העברת המוסד לגטו. בגירוש האכזר ב-28 באוקטובר 1942 פונה יחד עם המחנכים והמטפלים וכ-200 יתומים מבית היתומים ביוזפינסקה 41. הגרמנים הציעו לקורצמן ולמחנכים להציל את נפשם ולנטוש את הילדים, אך קורצמן והאחרים סרבו, ויחד עם היתומים נרצחו כולם במחנה המוות בבלז'ץ. קורצמן מכונה, לעיתים קרובות, "יאנוש קורצ'ק" של קרקוב.

ביום השנה ה-75 להרצחו אנו מתחילים במאמץ להנציח את דוד קורצמן בעירנו, בשל פעילותו החברתית ומעשי הצדקה שלו ובעיקר בשל הקרבתו ומסירותו בתקופת הכיבוש הגרמני כשהיה מוכן להקדיש את חייו כדי לתת טיפול ותמיכה לחלשים". עצומה לראש העיר בכתובת:

[https://](https://www.petycjeonline.com/)

www.petycjeonline.com/nadanie-ulicy-w-krakowie-imienia-dawida-kurzmana

na

השיבה לקרקוב

"... זוכרת אני מישהו נוגע בי ברכות ומעירני. פקחתי את עיני וראיתי שאני נמצאת בקרון. אחות הגישה לי כוס משקה חם וליטפה אותי. כנראה שצעקתי. הסיוטים ליוו אותי לכל מקום.

כשהרכבת עצרה הביאו לנו שתייה חמה ולחם לבן טרי. במחשבותי הייתי עדיין במקום אחר, אבל הייתי רעבה. האם יסתיים סיוט הרעב אי פעם? חיילים שהיו בקרון ראו את הרעב הנשקף מעינינו, והגישו לנו אוכל.

שכבנו על הקש הפזור על רצפת הקרון, הנסיעה נמשכה עוד שעות רבות. כשנפתחו לבסוף דלתות הקרון ראינו את תחנת הרכבת המוכרת של קרקוב. היתכן שהגענו סוף סוף הביתה? לאחר שנים של מלחמה וחודשים של נדודים? החיילים נפרדו מאיתנו בלבביות ואיחלו לנו שנזכה לפגוש רבים מקרובינו. עובד הרכבת סייע לנו לרדת מן הקרון ושאל: "אתם מן המחנה, נכון?"

אלפי פעמים דמיינתי לעצמי את חזרתי הביתה, שובי לקרקוב. העיר שאהבתי בכל ליבי, לב ילדה קטנה שנולדה כאן, למדה כאן בבית הספר, וחיה כאן חיים מאושרים כל כך. איך זה יהיה עכשיו?

בתחנת הרכבת בקרקוב

התחנה היתה ריקה וחשוכה. איש לא המתין לנו. עובד הרכבת הלך לדרכו. בעיניים מוצפות דמעות פנינו דרך הרציפים לכיוון היציאה. למרות הכל חזרנו. אנחנו כאן, ואין זה חלום. התיישבנו על ספסל קרוב, נרגשות, מבלי לדעת מה לעשות.

עובד רכבת אחר, בעל שפם לבן, הבחין בנו יושבות בוכות על הספסל ופנה אלינו: "אני רואה שבאתן מן המחנות. מידי יום חוזרים אנשים. האם אתן מכירות את העיר? ברחוב דלוגה נפתח וועד יהודי, שם יקבלו אתכן. אל תבכו". ואחר כך הוסיף: "לא הרבה משלכם חזרו."

וכך קיבלנו מידע וכתובת אליה לגשת. ללא חיפזון קמנו ממקומנו ופנינו לאורך הרחוב הראשי, לכיוון סניף הדואר המרכזי. כל בית ברחוב היה מוכר ועורר זכרונות. התקדמנו באיטיות ונכנסו לכיכר העיר. הלילה

היה חם. הרחובות היו ריקים. הכיכר הייתה יפה כפי שהייתה מאז ומתמיד. השעון במגדל כנסיית מריאצקה ציין את השעה בצליליו הערבים. הכל היה כמו בחלום.

היינו עייפות והתיישבנו על ספסל, הלומות מן הזכרונות שהציפונו. לא שוחחנו. כל אחת מאיתנו הייתה שקועה בעצמה. ישבנו שקטות. כל מקום ופינה עמוסים זכרונות. העיר נראית כמו שנראתה מאז ומתמיד, אך עבורנו אין זו יותר אותה עיר מולדת, עיר חלומות. עכשיו זו עיר של צללים, עיר רפאים, בה מרחפים רוחותיהם של כל האנשים שהכרנו, שחיו כאן איתנו. חזרנו הביתה, אך הבית כבר אינו קיים.

ישבנו מול הבניין המרכזי בכיכר ה-'סוקניצה'. מבנה ארוך בנוי קשתות ובו שפע של חנויות. יכולת לקנות שם הכל: מותניות רקומות של ההרריים, עבודות עץ מגולפות ומזכרות. עכשיו, בשעת לילה זו, אנו יושבות על הספסל מאובנות. כל אחת שקועה בזכרונותיה. זכרונות יפים כל כך, ולכן גם כואבים כל כך.

חשתי בפי את טעמו של שוקולד 'ועדלי' שנהגנו לקנות בכיכר ולאכלו, אולי אפילו על ספסל זה עצמו, עליו אנו יושבות. הכל כאב, ולא רק הרגליים. בתוך תוכנו בכינו על כל מה שהיה ולעולם לא ישוב. ידענו למה אנחנו חוזרות, אך היו לנו אשליות ותקוות שחיקו אותנו בדרך. למרות כל הכאב, היה זה המקום היחיד אליו יכולנו לשוב. [...]

הוועד היהודי

הגענו לבית הוועד היהודי ברחוב דלוגה. השער היה נעול. התחלנו לדפוק ולהקיש עד שמישהו התעורר ופתח את השער. כולנו ישנו עדיין. הובלנו לחדר גדול שבמרכזו עמד שולחן ביליארד גדול. מאחר שנתבקשנו לחכות עד שכולם יתעוררו, השתרענו על השולחן. לפני שנרדמנו נפלטו מפי שתינו אותן מילים: "חזרנו הביתה".

התעוררנו לקול רעש והמולה סביב, והוכנסנו למשרד. אמא זיהתה

אירונה הצ'יך הביאה...

אירנה (אסתר) שפאט (פרידל)

רבים מבני העיר. חלקם ניצלו באמצעות תעודות 'אריות' ולכן היו הראשונים לחזור. הם שדאגו לארגן הכל על מנת לקבל את החוזרים.

הבניין היה גדול ומרווח, והותקן בו אפילו בית חולים קטן עבור המוגבלים בתנועה. החולים ממש הופנו לבתי חולים. השלטונות הפולניים שיגרו רופא מיוחד אשר בדק כל אחד מן הבאים מחשש למחלות מדבקות, בעיקר שחפת. פרט לקיבה הרוסה, חולשה, עצבים מעורערים ותשישות, לא מצא אצלי הרופא כל מחלה המצריכה אשפוז. הצטוויתי שוב על מנוחה, וקיבלתי כדורי הרגעה.

הרופא, ד"ר מארק היה שמו, התקשה להבין כיצד שרדתי עם קיבה במצב כזה... לדעתו, נעורי בלבד הם שסייעו לי לשרוד. אמא עדיין נראתה נורא. אנשים ברחוב היו נועצים בה מבטים. הרופא הרגיע ואמר שגם אמא תתאושש בהדרגה, אך בגילה המבוגר יחסית החלמתה תהיה איטית יותר. [...]

לרחוב דלוגה הגיעו יהודים גם מן העיירות סביב קרקוב. הגיעו יהודים מלבוב, אשר לא רצו להשאר בעיר שהייתה בשליטת הרוסים. כל מי שנשאר בחיים הגיע לחפש קרובים. כל אחד מן הבאים נרשם, וכך נוצרו רשימות של אלה ששרדו. ממשפחתנו העניפה, שכללה כ-100 אנשים, שרדו רק מעטים מאד.

השיבה לקרקוב (סוף)

לעיתים קרובות הלכנו לבדוק את הרשימות בתקווה לגלות קרובים נוספים, אך לשווא. היו אנשים שלא מצאו אף לא אחד מבני משפחתם. ברחוב דלוגה התרחשו מדי יום מחזות קורעי לב. לעיתים נפגשו שתי אחיות או קרובי משפחה מצאו זה את זה. [...]

כאלה היו פני הדברים ברחוב דלוגה. בחדרים הידו קולות בכי, ועצבים התערערו לנוכח הטרגדיות שהתרחשו שם מדי יום. הנשים הצעירות איתן התגוררנו בכו ימים תמימים. קשה להתאושש כשאת

יודעת שאיש מבני משפחתך לא שרד.

באותה תקופה התגוררנו בבית יתומים ישן ברחוב דיטלובסקה אשר הועמד לרשות היהודים. יחד עם שתי בנות נוספות השגנו שם חדר, קיבלנו ביגוד, מצרכי מזון, ומטבח משותף. למרות זאת, אכלנו לרוב במטבח היהודי ברחוב דלוגה, שהיה פתוח בפני כולם. [...]

יום אחד החליטה אמא ללכת לראות את הבית ברחוב סטרובישניה, בו התגוררנו לפני המלחמה... אמא הכירה כאן כל חנות, כל בית: בפינת רחוב

ז'שובסקה, במרחק שני בתים מביתנו, בקיוסק של הפולני הנכה ממלחמת העולם הראשונה, נהגו תושבי האזור לקנות עיתונים וסיגריות שם היו מתאספים, בימי ראשון, הגברים הפולנים והיהודים ומשוחחים בעניינים פוליטיים. [...]

זכרונות חלפו בראשי בזמן שפסענו ברחובות העיר. החנויות שהיו מלאות כל טוב, לפני המלחמה, היו ריקות ועלובות. חלונות הראווה המפוארים היו מאובקים ודהויים...

אנה (אסתר) שפוטנר-פרידמן
מתוך "ארוכה הדרך הביתה..."

הניסיונות להקים בית ספר עברי

בשנת 1906 בא לקרקוב ד"ר מאיר יונג, מנהל גימנסיה עברית בברודי שבהונגריה. בהיותו אדם דתי, רצה יונג למנוע הליכת תלמידים יהודים בשבתות לבתי ספר ממלכתיים. בגימנסיה שלו בברודי הוקדש מקום רב ללימודי היהדות.

לשם הקמת גימנסיה עברית הגיע גם לקרקוב והגיש בקשה בנושא זה לקהילה היהודית בעיר. הקהילה, שהיתה בידי החרדים והאסימילטורים, דחתה את הבקשה. יונג פנה לנציבות הממשלה וגם זו לא נענתה לו. אז העמיד הוא נוצרי כמגיש הבקשה - והפעם נתנה הממשלה אישור.

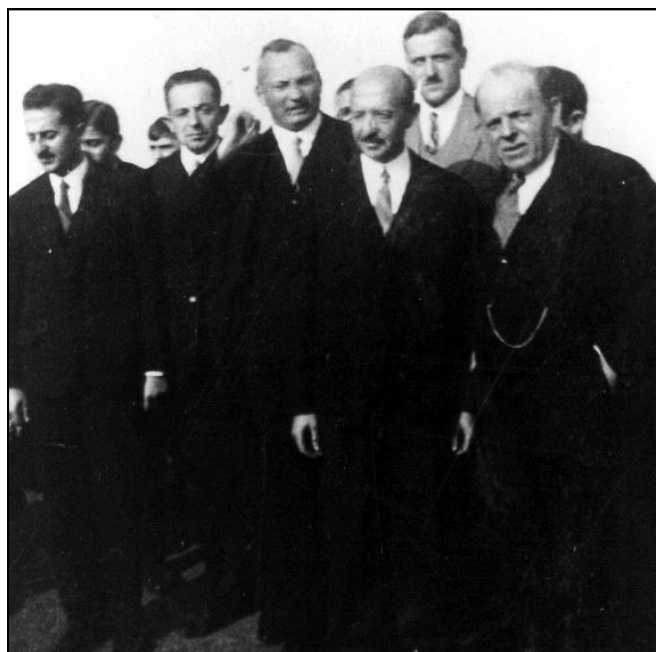
ברם, ייסוד הגימנסיה ליהודים זעזע לא רק את החרדים, אלא גם את ה"בלתי-לויים". מנהיגם ד"ר א. גרוס כתב ב"טיגודניק" שלו, שבית ספר כזה מסוכן לחופש ובפרט לזכויות, שרכשו היהודים באחרונה.

עיתונם של הסוציאליסטים, "נפשווד", חשב שייסוד בית ספר זה הוא ריאקציה. כתב העת "סלובו פולסקיה" ראה בכך אנטי פולניות. 36 רבנים וצדיקים ראו בזה, לפי דבריהם בכרוזים, את כוחה של הסטרא אחרא. המתבוללים חששו, שבעקבות מוסד זה יוקמו בגליציה בתי ספר נפרדים לילדי כל דת ודת.

ד"ר יונג הזמין לקרקוב את הרב ד"ר יוסף זליגר להורות במוסדו. הד"ר זליגר הצליח לארגן בעיר בית ספר ריאלי לבנים (משון) ובית ספר עברי לבנות, אך בגלל המחאות החריפות של החרדים והמתבוללים נסגר בית הספר אחר קיום של שבועות אחדים.

חברת בית הספר העברי, שהתארגנה עוד בשנת 1904 אך לא גילתה כל פעילות, התעוררה למעשים בשנת 1908. ראוי לציין כאן את מסירותם של שלמה לזר (1859-1921), של מנדל פ"ם, ואייכהורן למען הקמת בית הספר.

ובית הספר נפתח. ושוב באו ימים של מאבק והתקפות מצד החרדים והאסימילטורים, שניסו להכשיל גם את המוסד הזה, אך הפעם נגמרה המלחמה בניצחונם המוחלט של הציונים. המנהל הראשון של בית הספר היה משה ראט.

מימין: המשורר העברי הלאומי חיים נחמן ביאליק בעת ביקורו בגימנסיה העברית בקרקוב, סתו 1931. האם תוכלו לזהות את המכובדים האחרים העומדים בחברת האורח?

מאיר בוסאק, בספרו "בין צללי עיר" כותב על הניסיונות להקים בית ספר עברי, וכך הוא כותב:

בסביבה של תחיה לאומית ותרבותית ואימה מפני ההתבוללות, שהתמידה להתקיים ולהשפיע, נולד רעיון ייסוד בית ספר עברי לחינוך הנוער ברוח הציונות. ברור, שתנאי החיים החדשים מנעו אפשרות של פרישות מהעולם הגדול. היה צורך במזיגה הרמונית בין התרבות היהודית-המקורית לתרבות אירופה.

ניסיונות להקים בית ספר עברי ברוח הזמן נעשו עוד בשנת 1904, אך אלו לא הצליחו.

מרדכי גבירטיג – "טרובדור הגטו"

[...] מרדכי גבירטיג היה עניו ומצניע לכת, עד לגזומה. היום, מתוך אספקלריה של שנים, דמה כי הוא עבר את גבול הענווה וה"נחבאות אל הכלים" במידה שאסור לעבור אותו גם לבשר ודם רגיל, ועל אחת כמה וכמה למשורר מחונן כמוהו. הוא היה אחד מאותם "ענווי עולם, אלמי נפש, רוקמי חייהם בסתר, צנועי הגות ועלילה". [...]

"היה איש תמים ופשוט / ועייף וחלש" – אפשר לצטט משיר של ביאליק "ויהי האיש עושה וחי לתומו, / ונחבא אל כליו, / ומקבל בדממה, בלי ברכה וקללה, / הבא לו מאילו." וכמובן – "מקטנות לא ברח וגדולות לא פילל, / ונצורות לא ביקש"... והנה לפנינו דיוקנו הנאמן והמדויק של מרדכי גבירטיג. אין לגרוע ואין להוסיף. אולי אפשר רק להביע צער עמוק, לאחר שנים, שכה מעט הכרנו אותו, וכה מעט היינו במחיצתו באותם הימים כאשר התהלך בתוכנו, בחוצות הרובע היהודי של קרקוב. כשהוא שולח את חיכוך הלבבי אל כל אדם שהוא פוגש ברחוב, והוא שופע אהבת אדם וידידות, ונפשו הפיוטית מוצאת לה ביטוי באותו ברק יחיד במינו שבעיניו היוקדות.

ידענו, כמובן, שהוא כותב שירי עם קלילים ומלאי חן, בשפת העם, ביידיש, וכי גם את הלחנים לשיריו הוא מחבר בעצמו, בלי לדעת אף לא תו נגינה אחד, והוא שר אותם לפעמים, כאשר ניתנה לו ההזדמנות, במסיבה או בנשף, בלי שגם קול ערב יהיה לו, ועליו להתאמץ, איפוא, כדי להוציא מגרונו את הצליל.

ידענו כי בתיאטרון היהודי שברחוב בוכנסקה, אשר האמן והבמאי יונאס טורקוב ניסה בשנות העשרים המאוחרות להעלותו לרמה אומנותית אירופאית, אחרי שנות אופרטה קלוקלות שהיה מציג תיאטרון זה. ידענו כי בשעת הצורך "מגייסים" את גבירטיג להשמיע איזו שהיא מנגינה עממית – שירת רועים או סתם זמר חסידי – כאשר דרוש "רקע" לעלילה, ואז הוא מנגן על חלילו מאחורי הקלעים ונשאר באלמוניותו, כראוי לאדם כמוהו.

אהבנו את השירים הסנטימנטליים שלו, שירים ללא יומרה, אך הספוגים יגון עם נעימת הומור – אותם השירים שבהן שר על שלוש בנותיו האהובות עליו מעל לכל. על ריזליה היפהפיה, ועל שנות הילדות האבודות, ועל מוליה השובב שאביו מוכיח אותו על תעלוליו, והוא, הפוחז, משיב לאביו כהלכה, בהזכירו את דברי סבא שגם הוא, האב, לא היה בילדותו כליל השלמות והיה שובב כמוהו...

כל זה היה נחמד וחביב, כל זה נהפך במרוצת השנים לשירי עם אשר שרו אותם השוליות בבתי המלאכה בשעת עבודתם המפרכת, והפועלות בעלות הנשמה הרומנטית, והלב המלא ערגה וכמיהה לעולם טוב יותר, שרו אותם ליד מכונת התפירה, בשעות העבודה הארוכות. ושרו שירים אלה זמרי החצרות אשר נדדו מבית לבית, כשהם נושאים את הרפרטואר הדל שלהם בגרונם הצרוד, וממחים שנשים רחמניות או סתם עוזרות בית תזרוקנה להם את הפרוטה העטופה בנייר עיתון, מלמעלה, מן הקומה העליונה של הבית. שיריו הלבביים של גבירטיג היו החלק העיקרי ברפרטואר מוזיקלי זה. [...]

נשתמר הסיפור האופייני כל כך לגבירטיג, שהוא עצמו סיפר אותו בוודאי, כיצד נקלע פעם אל חצר הבית ברחוב ברקו יוסלביץ' שבקרקוב, רחוב בעל שם היסטורי, אך בעל "מוניטין" מפוקפק למדי, שבו התגורר גבירטיג, נקלע פעם זמר רחוב נודד כזה, ושר כרגיל אחד משיריו של גבירטיג. הפסיק המשורר את עבודתו בסדנת הנגריה שלו

כאשר שמע את צלילי השיר, וירד לחצר כדי ללמד את הזמר המסכן לשיר לפחות את השיר כהלכה, בלי הזיופים האיומים. אך הלה הגיב ברוגזה ובכעס על "השיעור" במוזיקה שניסה לתת לו האדם הזר, וסירב בתוקף לקבל הוראות "מעם הארץ שכזה"...

הייתה קרקוב היהודית, גם זו הציונית, רחוקה למדי מן השירה העממית ביידיש וגם משפת העם בכללה. קומץ סופרי יידיש בעיר, וגבירטיג בתוכם, היו כאילו בשולי החיים התרבותיים של היהודים בעירם של הרמ"א ושל ד"ר יהושע טהון. האינטליגנציה היהודית דיברה פולנית, העיתון הציוני-היומי הופיע בשפה הפולנית, והמשורר המקובל ביותר בקרב הנוער היה יוליאן טובים. [...]

כאשר ביקר פעם אצל גבירטיג המשורר אברהם רייזין, אשר שמו הלך לפניו בעולם היהודי, הוא לא ראה בנגר היהודי הצנוע מקרקוב משורר בכלל. [...] היום, לאחר שנים, נשכח כמעט שמו של רייזין בעולמה של השירה והספרות ביידיש, ואילו שמו של מרדכי גבירטיג בעל "העיירה בוערת" ושאר שירי הגטו – חרות באותיות זהב בפנתיאון של השירה היהודית מתקופת השואה, יחד עם שמותיהם של כמה מגדולי המשוררים שלנו, ובראשם יצק קצנלסון, ה' לייזיק ואחרים. כל זאת "בזכות" השואה ובזכות שיריו הנפלאים שנכתבו באותה תקופת אימים, בתוך חומות גטו קרקוב ובכפר הגירוש לגיבניקי. [...]

דוד לאזר

מתוך המאמר "מרדכי גבירטיג – 'טרובדור הגטו'"
ב"מסה ומריבה" הוצאת "המנוחה" תשל"א - 1971

ד"ר דוד לאזר (1902-1974) נולד בקרקוב לאביו שמעון מנחם לאזר (שהיה עיתונאי ועורך ב"מגיד" ובשנים 1904-1914 הוציא לאור את "המצפה") ואמו בריינדל. הוריו דיברו איתו עברית מילדותו. הוא למד במחזור הראשון של בית הספר העברי בקרקוב ולאחר מכן בגימנסיה ממשלתית.

ב-1918 החל לפרסם בשבועון של אביו, ועם סיום לימודיו בגימנסיה, ב-1921, החל לעבוד כחבר מערכת בעיתון היומי הציוני בפולנית

"נובי דז'ניק" בקרקוב.

מ-1934 ועד פרוץ המלחמה היה לעורך בפועל של

העיתון, ופרסם בו מאמרים כמעט מדי יום. בנוסף

פרסם מאמרים ב-"היינט" שיצא בוורשה, ב-"כווילה" שיצא בלבוב, ואחרים.

במקביל לעבודתו בעיתון סיים לימודים לתואר

דוקטור באוניברסיטת קרקוב. עם פרוץ

המלחמה נמלט עם משפחתו לוויילנה, ומשם

דרך רוסיה, איראן ועירק הגיע לארץ ישראל ב-1941.

בארץ היה עיתונאי ב"הארץ", ב"ידיעות

אחרונות" וב-"מעריב".

דוד לאזר

מסה ומריבה

פיליטונים ספרותיים

הוצאת "המנוחה" תל אביב
תש"א-1971

קראקא - עיר סגולה

על פי מאמרו של יהודה לייב ביאלר
בתוך "ספר קראקא"

תפקידי השמש

"השמש נעשה מעכשיו משרתו ושליחו של הציבור בכל עניינו, בבית ובחוץ, בבית הכנסת ובביתו הפרטי, בשמחתו ובאבלו. עליו לעורר את הציבור לתפילה, להזמין לדרשת הרב, לספירת העומר, לקידוש לבנה, להשגיח על הסדר הפנימי בבית הכנסת, למור מדליקות, לדאוג שהשכן לא יפריע למתפללים לעבור דרך הפרוזדור, הוא גם ממונה על אוצר כלי הכסף והזהב, ועליו להזהיר את התושבים בעיר היהודים ש"יבשלו דגים" בערב שבת. הכרוז "זיד פיש" היה ידוע ונהוג בקראקא מדורות, וגם הרב משולם וביש מזכירו בתקנותיו משנת ש"נ, כדבר ידוע שזמנו קבוע ומקובל לפני כניסת השבת, אבל לא די בכך. על השמש גם לטהר מתים, לעשות ארון ולספק עוד שירותים דומים, והכל תחת האיום של פיטורין, מלבד "שאר חרפות ועונשין". מרוב מלאכות, כנראה, פרנסתו של השמש לא היתה מצויה, הוא היה נאלץ לקבל עליו כל פעם תפקידים חדשים, ובלבד לזכות בתוספת שכר."

הכנסת אורחים

הכנסת אורחים היתה מידתם של בני קראקא והאורחים שבאו העירה היו נוהגים לבחור בעצמם את הבעל הבית להתארח על שולחנו, נוהג שהכביד מאד על הציבור. מנהיגי הקהילה נזכרו בתקנה עתיקה וחידשו אותה בשנת שצ"ב:

"בעניין האורחים, ששמענו מאבותינו ספרו לנו מימי קדם, שהייתה תקנה קדומה להעמיד שמשים מיוחדים, שישגיחו וישקפו על האורחים שלא יתארחו לאיזה בעל הבית שירצו כדי שלא תכבד העבודה של הבעלי בתים, שהם אנשי שם, כדי שלא להכשילן לעתיד לבוא לנעול דלת וכו', רק שיחזיקו האורחים לסירוגין לבעלי סכומות לכל אחד ואחד כפי הברכה אשר ברכו השם. ובכן, הסכמנו אנחנו הגבאים יצ"ו (=ישמרהו צורו ויחיה; ל.ה.) בצרוף השבעה טובי העיר שהובררו מתוך הקהל יצ"ו להחזיק התקנה הקדומה הנ"ל, והעמדנו השמשים

שלנו יצחק ויצחקל, שיעמדו על המשמר פעמיים ושלוש בכל יום, באופן שאם בא יבוא אורח, יהיה מי שיהיה, יתנו לו תיכף מקום ללון ובחוץ לא ילון, ונשבעו בפנינו שבועה חמורה ולא יהא שום משא פנים בדבר, והקצבנו להם מזה חמש עשרה זהובים לשנה ביחד."

כנראה שהתקנה לחלק את האורחים לפי ראות עיני השמשים לא הצליחה, וכעבור ארבע שנים היה צורך לשנות את הסדר ולקבוע חלוקה על פי הגורל. אולם הוסיפו לשמשים טורח ללוות את האורחים עד לביתו של המארח, ובמקרה של סירוב - להטיל עליו קנס. השמשים קיבלו בעד זה תוספת שכר של חמישה זהובים לשנה.

"אחר זה הסכמנו מחדש שיכתבו פתקאות על פי הגורל, ויתנו להאורחים שילך כל אחד עם הכתב ההוא לבעל הבית שיפול לו בגורל, והשמשים ילכו עימו לבעל הבית ההוא, שיקבלו בסבר פנים יפות, והשמשים מחויבים להשגיח בכל עת לפני רחוב היהודים שתיכף ומיד כשיבוא שום אורח - יביאו אל הפרנס חודש מן הגבאים יצ"ו ויתנו לו בעל בית ומקום ללון עכ"פ לשלושה ימים, ובחוץ לא ילון חלילה. וכל מי שיסרב, ולא יקבל את האורח ההוא, מחויבים השמשים לקחת ממנו משכונות על סך זהוב אדום לצדקה, בלי שאלת שום מנהיג, מלבד העונש שיושת על בעל הבית ההוא מפי כבוד הגבאים יצ"ו, ומזה הקצבנו להם שכירות מדי שנה בשנה עשרים זהובים, דהיינו עשרה בחודש תשרי ועשרה זהובים בחודש ניסן."

הרחבת תפקידי השמש

היו אמנם זמנים שהשמשים זכו בתוספת שכר מיוחדת, וזה בעת המגפות: "הגבאים יצ"ו יכירו מי יהיה קול עפוש ב"מ (בר מינון) ח"ו, כדי לידע מתי תתחיל התוספת וכן לשמשים של הגבאים יתנו תוספת זהוב אחד" ובעד זה "השמשים מחויבים לילך ולהתעסק בכל צרכי המת, להכין לו תכריכין ושאר צרכיו בכל דבר שבעולם."

עם כל תקנה חדשה לצרכי השעה נתווספה מיד עבודה לשמשים

המסכנים, אבל לא תמיד היה מתן שכרה בצידה. המנהיגים קבעו שהשמשים לא יהנו מן השירותים לעניים או מן התמיכות הכספיות שניתנות להם [...]

עמדת השמש כאיש המעורב בין הבריות וידוע ומכיר מטמנותיהם של בני העיר, נוצלה על ידי שלטון המדינה שהטיל על השמשים תפקיד של בלשות ומסירת ידיעות על החיים הפנימיים בעיר היהודים. השמשים חויבו, בשבועה חמורה, למסור לשלטונות ידיעות מהימנות על כל דבר שמתרחש בין היהודים.

השבועה ניתנה בשפה הפולנית ואחרי הבטחה להיות נאמנים ומסורים למלך הנאור הרחמן, ולאדון הוויבודה ולמשרדו, וגם לראשי הקהילה היהודית, מתחייבים השמשים: "להודיע מיד לשופט על פרעות שתפרוצנה בין היהודים בקראקא, גם על מריבות ביניהם או שירביצו זה לזה, על דברים שבמרמה, על גניבות. כן אם יהודי, נתין זר, יבוא לגור בקראקא, ואם גם את רכושו יביא איתו, חייבים אנו לספר על כך לשופט. כל העברה של בתים מרשות לרשות והסכמים דומים אשר יעשו בין היהודים ולא דרך המשרדים והספרים של האדון הוויבודה או בספרים בלתי רשמיים על ידי הודעות תדירות בבית הכנסת, עלינו להגן ולהודיע על כך למשרדו, המגיע לו מן היהודים לא נסיר ולא נכסה. אדרבא, לפי הצדק והיכולת שלנו נגרום ונגדיל."

פטרון האמנויות היפות, ד"ר רודולף ברס

רודולף ברס (Beres) 1883-1964

החיים התוססים של האינטלקטואליים היהודים בקרקוב, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, לא יהיו עוד לעולם. יחד עמם נעלמו אספני האמנות היהודים בקרקוב, הציורים שאספו התפזרו ברחבי העולם, חלקם הושמדו ורבים מהם נעלמו מהעין.

אחד מגדולי אספני האמנות היהודים תושבי קרקוב היה רודולף ברס, שהיה ידוע באוסף מיצירותיו של האמן מאוריצי גוטליב, אשר אף הנציח בשני דיוקנאות את אמיל ברס האב. רודולף ברס נולד ב-1883 בעיירה Podwołoczyska שבמחוז טרנופול (היום אוקראינה). בשנת 1893 העתיק האב, אמיל ברס, את עסקיו לקרקוב, ככל הנראה על מנת לאפשר לבניו חינוך טוב יותר.

רודולף היה תלמיד מוכשר וסיים את בחינות הגמר בבית הספר בהצטיינות בשנת 1901, ומייד התקבל ללימודי המשפטים באוניברסיטה היגלונית, וכ-5 שנים מאוחר יותר קיבל תואר דוקטור למשפטים.

בשנים הבאות היה רודולף ברס פקיד בכיר בלשכת המסחר והתעשייה בקרקוב, עורך ראשי של מגזין לשכת המסחר וחבר במכון הייצוא הפולני. אחת המטלות של הלשכה בהנהגתו של ד"ר רודולף ברס הייתה לטפל באסתטיקה העירונית בנוגע לנושא של תצוגות לחלונות הראווה על פי הסטנדרטים האירופיים.

ב-1922 נישא רודולף לאדוויגה הורוביץ בת זיגמונט ואורליה לבית

סוקאל, ולזוג נולדו שני ילדים. חמו של ברס, זיגמונט הורוביץ, היה חבר בארגון "בני ברית" בקרקוב, וב-1924 הצטרף גם ברס הצעיר למועדון.

בתקופה זו החל רודולף ברס, שהכיר את אוסף ציוריו של מאוריצי גוטליב, לקדם את יצירותיו של האמן, ובמקביל החל לרכוש את ציוריו וברשותו היו 12 יצירות של גוטליב.

בתערוכה שאורגנה על ידי "אגודת ידידי האומנויות היפות", בשנת 1923, הציג רודולף יצירות אמנות משלו, והוצגו בה 23 יצירות של גוטליב שהושאלו מאספנים יהודים מקרקוב. הרווחים מהתצוגה תמכו בבניית גלריה חדשה במוזיאון הלאומי בקרקוב. היה זה אחד מאירועי ההתרמה הראשונים שסייעו להרחבת המוזיאון בעיר, ואשר אורגן על ידי תושבי קרקוב היהודים שהציגו את אוספיהם של אמנים יהודים.

ביקור ח.נ. ביאליק בקרקוב

בסתיו 1931 ביקור המשורר חיים נחמן ביאליק בקרקוב, ובין היתר ביקש אף לבקר בביתו של ברס, כדי לצפות בציוריו של גוטליב. העתון היהודי הקרקובאי "נובי דז'ניק" Nowy Dziennik דיווח על הביקור: אתמול אחר הצהריים ביקר ביאליק בגלריה המכובדת של ציורים מאת מאוריצי גוטליב, אשר בבעלות ד"ר רודולף ברס. ד"ר רודולף ברס סיפק הסבר מקיף למשורר. ביאליק, שהוא גם מומחה לאמנות מצטיינת, לא הצליח למצוא די מילים כדי להביע את הערצתו ליצירות המופת של האמן היהודי שנפטר בטרם עת, והביע תקווה שאוסף זה ימצא את דרכו למוזיאון החדש המוקם בתל אביב.

אוסף ברס הוצג ב"יריד המזרח" בתל אביב בשנת 1934, אך רק שלוש יצירות של גוטליב נמצאות היום באוספים ציבוריים בישראל.

התגברות האנטישמיות

עם מותו של המרשאל יוסף פילסודצקי ב-1935 גברו האירועים האנטישמיים באוניברסיטה היגלונית ובאקדמיה לאמנות, והוכרו חרם על עסקים יהודיים, החליטו אמנים ואנשי רוח יהודים ב"אגודת הציירים והפסלים היהודים" בקרקוב להציג ולהעלות את זכר

הציירים היהודים, מאוריצי גוטליב וסמואל הירשנברג. רודולף ברס מונה כחבר כבוד באגודה מטעם ארגון "בני ברית" ותמך בארגון תערוכה מונוגרפית ראשונה של יצירותיו של מאוריצי גוטליב, הפקת מדליית זיכרון לאמן ושחזור מצבתו בבית העלמין היהודי ברחוב מיודובה. 92 יצירות אמנות נאספו מאספנים פרטיים של קרקוב, ורשה, לבוב, יאסלו, לודז' ופריס, ומוזיאונים לאומיים של קרקוב, ורשה, לבוב ושלזיה.

בשל האווירה האנטישמית באותם ימים לא הוזכר כלל שגוטליב היה יהודי ואמן יהודי. התערוכה, אמנם לא הביאה להבנה הדדית בין יהודים לפולנים, אך גרמה לכך שרבים מהתושבים היהודים של קרקוב ביקרו במוזיאון, ורובם בפעם הראשונה.

רודולף ברס המשיך לפעול להעשרת התרבות והמסורת היהודית, לא רק על ידי הפצת גאונותו של מאוריצי גוטליב, אלא גם בקידום תערוכות ועבודות של ציירים יהודים בעיקר ב"אגודת הציירים והפסלים היהודים" בקרקוב. הוא קרא ל"קהל תרבותי יהודי לתמוך במאמצייהם של אמנים". ב-1938 יצר רודולף תוכנית חינוכית לילדים, בניהם של חברי "בני ברית" כדי ליצור מערכת חינוך יהודית למשפחות מתבוללות.

המלחמה ואחריה

רודולף ברס, שחשד שהוא נכלל ברשימות של הגסטפו הגרמני, עזב את קרקוב לכיוון מזרח, יחד עם בני משפחתו כמה ימים לפני כיבוש פולין על ידי הגרמנים. לאחר הכיבוש נעזר ב"ניירות אריים" ובעובדה שלא היה מוכר במזרח, אם כי המשפחה נאלצה לנדוד ממקום מגורים אחד למישנהו, עד שחזרה לוורשה. ב-1944, כשהחזית המזרחית התקרבה, עזבו את ורשה לעיירות שכנות, ושם היו עד השחרור, שלאחריו חזרה המשפחה לקרקוב. החיים שוב לא שבו למסלולם הקודם.

ד"ר רודולף ברס נפטר ב-26 בינואר 1964 בקטוביץ. שם הוא קבור בבית הקברות היהודי.

על פי מאמרה של ד"ר אגנישקה יאס-אלסטון

אגודת הציירים והפסלים היהודים בקרקוב 1931-1939

נבחר הצייר ליאון שנקר. בשנת 1934 מנתה האגודה 37 אמנים, מהם 13 קרקובאים והאחרים מערים אחרות בפולין.

בין מטרות האגודה היה לארגן תערוכות, ערבי דיונים, הרצאות, הרצאות ותמיכה חומרית לאמנים. ואכן, האגודה אירגנה כ-50 תערוכות ללמעלה מ-100 אמנים וביניהם: תערוכה מיצירותיו של מאוריצי גוטליב, ס. הירשנברג, מ. אפלבוים, ארתור מרקוביץ, א. מסר, צ. דנל, אברהם ניומן וקבוצה של איגוד חברים בפריז.

האגודה ארגנה גם מספר תערוכות בערי פולין האחרון, בין היתר בלבוב וקטוביץ, וכן בערים אחרות באירופה, ויצירות רבות נמכרו בתערוכות.

במקביל עסקה האגודה גם בפרסום של מגזין "אמנות וחיים עכשוויים", שראה אור בפברואר 1934, ובהוצאה לאור של מונגורפיה של מאוריצי גוטליב.

ספרה של נטשה סטירנה (Natasza Styra) על אגודת הציירים והפסלים היהודים בקרקוב בשנים 1931-1939 (Zrzeszenie Żydowskich Artystów Malarzy i Rzeźbiarzy w Krakowie 1931-1939) מוקדש למרחב האמנותי היהודי בקרקוב שבין שתי מלחמות העולם.

המחברת מתאר את התהליכים הסביבתיים ודנה בפירוט בפעילותו של הארגון החשוב ביותר בעיר, המפגיש בין אמנים יהודים באגודת הציירים והפסלים היהודים. סטירנה מנתחת גם את הסיבות להקמת קהילה יהודית נפרדת, וכוללת סקירה כללית על פעילותם של חברי האגודה ושל סופרים יהודים הקשורים אליה בתחום הביקורת האמנותית.

האגודה נוסדה בשנת 1931, לאחר סגירתה של האגודה היהודית הקרקובאית לקידום אמנויות, ולנשיא

הכתוב על מצבת הרמ"א ומשפחתו

מעונות אריות גדולים חקרי לב אשר כל איש ישבע מפרי פי תנובתם, היא שעמדה לנו זכות חכמתם ותורתם, הנה כי כן נתעוררו בעלי חברה קדישא חוברי חבר ודורשים אל המתים, ועל פי השתדלות המתנדבים בעם נתחדשו הציונים ההמה למען זכר הגאונים ההמה לא יסוף מזרעם. נתחדש בחודש תמוז שנת תקנ"ד.

על מצבת אביו הגאון החבר מהו' ישראל איסרל"ל

פה נקבר הר"ר ישראל איסרל בנה בית הכנסת לאל נקרא איסרל לאזרש מקראקא, עשה עם ישראל משפט וצדקה, וגודל זכותו יעמוד למתפלל על קבורתו, נתבקש למעלה שנת חשך י:ג אדר הראשון, עלינו יבקש רחמים לפני לא ינום ולא יישן. תנצ"ב. חמשת מצבות קבורת הגאונים האלה נ"ע נתחדשו והוסבו בצלעות ברזל מעשה שבכה ע"י הגבאים דח"ק שנת תקצ"ג לפ"ק.

מצבת אחיו של הרמ"א

על טוב שבת האחים, גם האב והבנים שמח, יזכו המתים הקדושים האלו להחיות, יצחק ר' איסרלש היה נקוב בשמו והיה דורש טוב לעמו, צדקה עשה אין ערך, וזה לקח עמו צדה לדרך, מיתתו תהא כפרה, עלינו ועל

הספר "עיר הצדק. העיר קרקוב וגדוליה" מאת יחיאל מתתיהו צונץ, ראה אור בשנת 1874 ונדפס מחדש בישראל בשנת תש"ל. בהקדמה נכתב: "עיר הצדק - תולדות רבני עיר קראקא וראשי ישיבותיה משנת ה'ר"ס עד שנת ה'תרט"ז - תולדות חייהם וקורות ספריהם, גם מעט מקורות עדת ישראל אשר בתוכה על פי סופרים וספרים כתבי יד ונדפסים, וציונים לנפשות גאוניה ונדיבים."

מתוך הספר העתקנו את הכתוב על מצבותיהם של הרמ"א, אביו ישראל איסרלש, אחיו יצחק איסרלש והאחות מרים. וכך נכתב:

מצבת רבינו משה איסרלש זצ"ל

ה"ה גר המערבי הגאון הגדול בדורו מהו' משה רועה אבן ישראל, ביום ג"ל למספר בני ישראל גלה כבוד מישראל, משה היה רואה צאן ישראל, צדקות ד' עשה ומשפטיו עם ישראל, הרביץ תורה בישראל, העמיד תלמידים לרבבות אלפי ישראל, ממה ועד משה לא קם כמשה בישראל, וזאת תורת החטאת האשם אשר שם משה לפני בני ישראל, שנת ש"י לפ"ק

למרגלותיו: רבים ישתוממו גם יתפלאו איך לעת אשר גלי ים הזמן סבונו גם סבבונו, מרעה אל רעה יצאנו, גם לחפור את הארץ באנו, כמעט המים הזדונים שטפנו, ובמעט רגע רוח יצאה מלפני ד' ויאמר הסו גליו, אמנם אין להפליא מהביט אל

עונותינו ומעשה ידינו, ונזכה לבנין ב"ה שיחא קיים, תהא נשמתו צרורה בצרור החיים. הלך לעולמו בראש השנה שנת משה למספר מי מנה.

מצבת אחותם

מרים אחות משה ואהרן. נסמכה מיתת מרים אחות משה ואהרן לפרשת פרה מפני שמיתתה מכפרת, קבורת מצבה תהיה לה עדה ולמזכרת, עד שתהיה עם שאר צדיקים ננערת, ועד יום התחיה תבא נפשה צרורה בצרור החיים והלכה למנוחתה בערב שבת סמוך להכנסת כלה ה' אלול לפרט ותמת שם מרים בילה לפ"ק.

"הזמר הפולני"

לציון 75 שנים לאקציית אוקטובר 1942 סיים יצחק ויינברג פרוייקט תעוד מחנה ההשמדה בלז'ץ, בו נרצחו בני משפחתו ורבים מיהודי קהילת קרקוב.

<https://www.youtube.com/watch?v=UuurHm-GGA>

איציק ויינברג, נולד בקרקוב, בדצמבר 1938, להוריו מרדכי ומלכה, אח בכור לאבנר שנולד ב-1940. במרץ 1941 נכלאו הוא ומשפחתו בגטו ובאקציה של יוני 1942 נשלחו הוריו וסביו יחד עם 60 כל בני משפחתו ועוד כ-6,000 מיהודי קרקוב, להרצח במחנה ההשמדה בלז'ץ.

ביום האקציה הצליחה דודתם, להחביא את שני הילדים מחוץ לגטו, ולאחר נדודים רבים ברחבי פולין הגיעו הילדים להונגריה, שם התמזל מזלם והילדים הועלו ל"רכבת קסטנר". דרך ברגן-בלזן הגיעו עם האחרים לשווייץ, ומשם, במסגרת עליית הנוער, לארץ-ישראל.

שנים רבות הקדיש איציק לחקור, לבדוק ולתעד את מחנה ההשמדה בלז'ץ ומכונת הרצח. סרטו "זמר פולני" הוא סיפור מצמרר כיצד ביצעו הגרמנים את רצח היהודים במחנה ההשמדה בלז'ץ בשנת 1942.

אבלים על מות חברנו

יצחק ארב ז"ל

ומשתתפים בצער
המשפחה

אבלים ומשתתפים

בצער המשפחה

על מות חברנו

ראובן אורשיצר ז"ל

מאיר בוסאק מספר על קז'ימייז

"עד שלהי המאה ה-15 גרו היהודים במרכז העיר קרקוב ומשם גורשו לקז'ימייז", העיר הסמוכה, שהיתה אי מוקף בשתי זרועות נהר הוויסלה. בקז'ימייז הורשו המגורשים לגור רק בחלקה של העיר, שנקרא אח"כ "עיר היהודים", להבדיל מהרובע, שנקרא קז'ימייז הנוצרית. בין קזימייז לקרקוב היה גשר בקצה הרחוב, שנקרא בימי קרקובסקה זאת אומרת - המוביל לקרקוב.

כמאה שנים לפני הולדתי קרה משהו מוזר - מי נהר הוויסלה עלו והציפו את כל הסביבה וכשירדו, החלו לזרום רק באפיק אחד. השני התייבש ולא הפריד עוד בין קז'ימייז לקרקוב. בחלק מהזרוע שהתייבשה ניטעו שדרות עצים, שנקראו הפלאנטים של דיטל (שם ראש העיר) ולאורך החלק השני נבנו בתים והרחוב נקרא רחוב הוויסלה הישנה.

במרחק מה, מעבר לשדרות הנוטעות, התנוסס הארמון וואוול - לבן, אפור וחום, מורכב מבניינים עצומים ומגדליו, כמגדלי הקתדרלה שלו, דקרו את השמים. החומה הישנה, שהקיפה פעם את העיר קרקוב, נחרסה, בהתרחב העיר על פני שטחים חדשים מעבר לחומות, ובמקומה ניטעו שדרות עצים.

בימי התגוררו היהודים בכל העיר - בקז'ימייז בצפיפות, מחוץ לה - ברווחה יחסית. כ-50-60 אלף יהודים וכמאה וחמישים אלף נוצרים היו בעיר. מהאחרונים רק מעטים גרו בקז'ימייז.

מכיון שגדלתי בשכונה היהודית, הייתי בטוח בימי ילדותי, שהיהודים הם רוב האוכלוסיה בעיר, שמחוץ לקז'ימייז יש עוד רחובות אחדים מיושבים על ידי גויים.

ידעתי שיש גם כפרים מפוזרים מסביב לקרקוב ומשם באים האיכרים באלפיהם לקז'ימייז, במיוחד בימי השוק זאת אומרת - יום שלישי ושישי בשבוע, למכור את תוצרתם החקלאית ולקנות את מצרכיהם בחנויות היהודים במקום.

השוק "הטנדטה" התקיים בקז'ימייז בכיכר הגדולה, שנקראה הרחוב "הרחב" בפי הגויים ו"הגבוה" בפי היהודים. שם עמדו בימי השוק מאות דוכנים לממכר חפצים חדשים וזולים ומשומשים. בין הדוכנים הסתובבו רוכלים, נושאי סחורותיהם על זרועות. אלפי לקוחות היו נוהרים הנה, בחפשו "מציאות" - יהודים וגויים.

ועידת התביעות CONFERENCE ON JEWISH MATERIAL CLAIMS AGAINST GERMANY, INC.

Website: www.claimscon.co.il • דרך חברון 101, ירושלים 93480 • טל': 02-6712711 • פקס: 02-6712731

Beit Ha'umot, 101 Derech Hevron, Jerusalem 93480 • redisrael@claimscon.org

